

Müzik Öğretmeni Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Görmekte Olan Şan Öğrencilerinin Konser Kaygılarının Değerlendirilmesi

Evaluation Of The Anxiety Of Singing Students Who have trained In Music Teacher Training Institutions

Elif ŞAHİN

Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzik Eğitimi Bilim Dalı, Bursa-TÜRKİYE

Atilla SAĞLAM

Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Müzik Eğitimi Anabilim Dalı, Bursa-TÜRKİYE

ÖZET

Bu araştırma, müzik eğitimi anabilim dalları lisans programlarında eğitim gören şan öğrencilerinin konserlerde solo yer alıp almadıklarına, solo konser etkinlikleri öncesinde, sırasında ve sonrasında yaşadıkları heyecana yol açan seslendirme kaygılarının durumuna ilişkin görüşlerini belirlemek üzere ve bu değişkenlerin birbirleriyle ya da diğer farklı değişkenlerle (cinsiyet, lise öğrenim durumu vb.) olan ilişkilerini ortaya çıkarmak amacıyla yönelik olarak yapılmıştır. Araştırmanın problem cümlesi “Müzik Öğretmeni Yetiştiren Kurumlarda Solo Konserlere Katılan Şan Öğrencilerinin Seslendirme Kaygılarının Durumu Nedir?” olarak belirlenmiş ve problem cümlesine bağlı olarak 3 alt probleme yanıt aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müzik eğitimi, Şan eğitimi, Solo konserler, Seslendirme kaygısı, Heyecan

ABSTRACT

This study aims to investigate whether singing students who have trained in the graduate programs of music education departments have actually appeared as solo in the concerts, to find out their views on the state of their anxiety which causes the excitement/nervousness they experience before, during and after solo concert activities and to throw a light on the relations between these variables or their relations with other variables (such as gender, education level, etc.). Research question of the study is determined as “What is the state of the vocalization anxiety of singing students who have participated as solo in the concerts have been realized in Music Teacher Training Institutions?”. 3 sub-questions are investigated.

Key Words: Music education, Singing education, Solo concerts. Anxiety for vocalization, Enthusiasm

1.Giriş

Bireyin yaşamındaki en önemli süreçlerden biride eğitim sürecidir. Bu süreç bireyin doğumuyla başlar ve yaşamı boyunca devam eder. Eğitim sürecinin temelleri ailede atılır, daha sonra okullarda (ilköğretim-ortaöğretim-yüksek öğretim okulları) belirli bir sistem içersinde devam eder. Eğitim sürecini oluşturan en önemli dallardan biri de müzik eğitimidir.

Müzik eğitimi bireyin kendi yaşantısı yoluyla amaçlı olarak belirli müziksel davranışlar kazandırma, bireyin müziksel davranışını kendi yaşantısı yoluyla amaçlı olarak (belirli biçimde) değiştirme ya da bireyin müziksel davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla amaçlı olarak belirli değişiklikler oluşturma, bireyin müziksel davranışını kendi yaşantısı yoluyla amaçlı olarak (belirli biçimde) geliştirme sürecidir. Müzik eğitimi üç ana türe ayrılır;

1- Genel müzik eğitimi, 2- Özengen müzik eğitimi, 3- Mesleki müzik eğitimi.

Genel müzik eğitimi, müzikle yakından ya da uzaktan ilgisi olan herkese yönelik olarak okulda verilen müzik eğitimidir. Özengen müzik eğitimi, müziğe özel ilgisi, isteği ve yakınlığı olup müziği kendisi için bir hobi alanı olarak seçenlere dönüktür. Mesleki müzik eğitimi ise müziğe üst düzeyde yetenekli olup müziği kendisine bir iş, meslek, ciddi-sürekli uğraş, görev alanı olarak seçenlere-belirleyenlere yöneliktir.(Uçan, 1997)

Üniversitelerin müzik öğretmenleri yetiştiren kurumlarında verilen müzik eğitimi, mesleki müzik eğitimi türüne girmektedir. Günümüzde Türkiye’de 22 üniversitede müzik öğretmenliği eğitimi verilmektedir.

Ülkemizde müzik öğretmen yetiştiren kurumlarda gerçekleştirilen müzik eğitiminin 3 temel basamağından biri ses eğitimidir.

Esasen şarkı söyleme, çalgı çalma ve müzik kuramı edinimine dayalı genel müzik eğitiminin temelini “şarkı söyleme” eğitimi olduğu söylenilebilir. Genel müzik eğitimindeki her türlü faaliyet bu temel üzerine yapılandırılmaktadır. Bu nedenle müzisyen (seslendirici) veya müzik öğretmenleri yetiştirmeyi amaç edinmiş farklı

kurumlarda verilen müzik eğitiminin temel eğitim basamakları arasında şarkı söyleme ve şarkı söyleme eğitiminin değerinin çok özel olduğundan bahsedilebilir. Uçan “İnsan sesi ve organı, müzik yapma ve yaratmada en doğal, en kullanışlı, en yetkin ve en etkili araçtır.” (Uçan, 1997: 22) diyerek ses eğitiminin önemine değinmektedir.

Bilindiği gibi müzik sanatı, kuram temeli yanı sıra uygulamalı yönüyle öne çıkan bir sanat dalıdır. Bu sanat dalında eğitim-öğretimin yanı sıra önemli olan konu, çalma ve söyleme esasına dayalı olarak bireysel ve toplu seslendirme yapma işidir. Eğitim aşamasında, başlangıç düzeyindeki öğrencilerden müziği iş edinmiş müzisyenlere kadar tüm seslendiricilerin seslendirme öncesi, sırası ve sonrasında kaygı yaşadığı; bu kaygının kaynaklardaki adının “sahne kaygısı” olarak değerlendirildiği bilinmektedir. Sahne kaygısının şiddet ve türleri, kişilik özelliklerine göre farklılıklar göstermekle birlikte seslendirme amacı ve seviyesi açısından, bir müzik öğrencisinin seslendirme öncesinde ve anında yaşadığı kaygının şiddeti, türü ve etkileri, bir sanatçının sahne öncesinde ve anında yaşadığı kaygının şiddeti türü ve etkilerinden farklıdır. Steptoe ve Fidler, “müzikal icra sırasındaki kaygıyı nörotizm, günlük korkular, kendi kendini kontrol etme ve davranışsal başa çıkma stratejileri ile birlikte değerlendirme amacıyla şu üç müzisyen grubuna anket uygulamıştır: Deneyimli orkestra çalgıcıları (n = 65), müzik öğrencileri (n = 41) ve amatör orkestra üyeleri (n = 40). Sahne kaygısının profesyonel grupta en az, öğrencilerde ise en çok olduğu görülmüştür. Her üç grupta da, sahne kaygısı, nörotizm ve günlük korkular, özellikle kalabalık ve toplumsal durumlarla ilgili korkularla ilişkili görülmüştür. Profesyonel müzisyenlerde yaş ile sahne korkusu arasında negatif bir ilişki gözlenmiştir. Fakat diğer gruplar için bu söz konusu değildir. Olumsuzlukların meydana gelmesi, sahne gerginliğini etkileyen bir unsur olarak tüm gruplarda görülmüştür.” (Steptoe, 1987)

Çalgıları beden ve bedende sesi çıkartan organlar olan ses sanatçılarının bu nedenle sahne kaygısının olumsuz etkilerinden en çok etkilenenler olduğu söylenebilir. Seslendirme öncesinde ve seslendirme sırasında yaşanabilecek olası heyecan, telaş, kaygı vb. duygulardan ötürü oluşabilecek fiziksel gerginliklerin insan bedenini ve

bedenin bir parçası olan ses mekanizmasını ve seslendiriciliği de doğrudan etkilediği bilinmektedir.

Ömür'e (2004) göre; "Ses, kişinin kendisini dışı vurmasına yarayan en güzel araçtır. Aynı şekilde kişinin duygusal dünyasını en kolay ele veren, bu yolla da kişiye en kolay ihanet eden önemli bir unsurdur. (...) Kızgınlık, şaşkınlık, korku, sıkıntı, öğrenme, mutluluk ve otorite duyguları da sesle kolayca aktarılabilir. Bu gün psikolojik olayların ses ve beden üzerinde yarattığı etkiler tartışmasız kabul edilmektedir."

Şan öğrencilerini etkileyen heyecan duygularından biri olan kaygı duysunun uzmanlar tarafından birbirine benzer nitelikte birçok tanımı yapılmıştır.

Morgan'ın kaygı tanımı: "kaygı sorunun ne olduğunu bilmeksizin duyduğumuz, belli belirsiz (vague) bir korkudur." dur. (Morgan, 1989: 228)

Uzman Psikolog Yeşim Taş'a göre kaygı, "kişinin bir uyarana karşı karşıya kaldığında yaşadığı, bedensel, duygusal ve zihinsel değişimlerle kendini gösteren bir uyarılmışlık durumudur". (Taş, 2005)

Günlük konuşma dilinde kaygı sözcüğü çoğu kez korku sözcüğü ile eş anlamda kullanılmaktadır. Her iki sözcüğün anlamı karıştırılmaktadır. Oysaki söz konusu iki sözcük eş anlamlı değildir. Bu konuyla ilgili kaynaklarda yer alan bazı görüşler aşağıda yer almaktadır.

Özer'e (2004) göre "Korku ve kaygı günlük dilimizde çoğu kez eş anlamlı kullanılır. Ancak eş anlamlı değildirler. Örneğin ayılardan kaygılanmayız, korkarız. Bilgi sınavlarından ya da iş görüşmelerinden korkmayız, kaygılanırız. (...) Korku ve kaygıyı ayırt etmeye yardımcı olabilecek ipuçlarından bir tanesi, olayların nitelikleri ve bunlara dayalı olarak doğurabilecekleri çeşitli olası sonuçlar hakkında yapılacak değerlendirmelerdir." Söz konusu farklardan korkunun fiziksel tehdit veya ileriki zamanlarda tehdit tehlikesinin bulunmasıyla ilgili olduğu ancak kaygının bundan daha farklı durum ve duygularla ilgili olduğu söylenebilir. Kaygı duygusunun temelinde fiziksel tehdit değil kişisel sınanma duygusu yatmaktadır.

Topluluk karşısında müzik yapma düşüncesi bazı müzisyenlerde kaygı nedenini oluşturabilir. Bu ruhsal durum “sosyal fobi” denilen bir rahatsızlıktan dolayı oluşabilir. “Sosyal fobi, temel özelliği başka insanların da bulunduğu ortamlarda aşırı heyecan duymak olan bir hastalık olarak nitelendirilmiştir.”(Memory Center Nöropsikiyatri Merkezi, 2005)

Kaygı, heyecan, sevinç gibi duygulardan ilk anda salt ruhsal bazı değişiklikler anlaşılır gibiyse de beden ve ruh arasındaki ilintinin yadsınamaz gerçeği içinde duyguların da temelinde organik bedensel bir takım işlevler yatmaktadır. Bu işlevler sinir sistemi ve sinir sisteminin bazı bölümlerini kapsamaktadır.

“Yoğun heyecanlara yani belli anlarda belli yoğunluklarda doğan kısa süreli duygulara, bedensel belirtiler de eşlik eder. Bunlar arasında kalp atış hızı hızlanmaları veya yavaşlamaları, solunum değişiklikleri, terleme, yüz solması veya kızarması, ağız kuruluğu, göz bebeklerinin genişlemesi, idrarı gelme gibi durumlar sayılabilir. Bütün bu değişiklikler “otonom sinir sistemi” yoluyla meydana gelmektedir. Sempatik ve parasempatik sistemlerden kurulu olan otonom sinir sisteminin merkezi ara beyinde limbik sistemin içinde, hipotalamus bölgesidir.”(Koptagel, 1991: 95)

İnsanın ruhsal ve bedensel yönüyle doğrudan ilintili olan kaygı duygusu dengeli bir oranda yaşandığında performansı olumsuz etkilemediği hatta seslendirme başarısını arttırdığı bilinmektedir. Bunun dışında yaşanan aşırı gerginlikler, kaygılar seslendirme başarısını olumsuz yönde etkilemekle kalmayıp; bedensel ve ruhsal rahatsızlıkları da neden olabilmektedir.

Martin’ine göre “Bir performansçı için bir miktar heyecan, gerginlik iyidir. Bu durum olmazsa performansçılar çok fazla cansız, isteksiz olabilirler. Bu durumun tam tersi bir olasılık heyecandırır. Bu durum nabzın hızlanmasına ve adrenalin salgılanmasına neden olabilir. Bu fiziksel değişiklikler seslendiricinin kendisini oldukça canlı hissetmesini sağlar. Fakat sınırlı miktarda olan kaygı büyük miktarlarda olduğunda bir felaket olabilir. Çok fazla heyecanlı olma kişiyi güçlendirmez, felç edicidir. Aşırı kaygı sadece görevden uzaklaştırmakla kalmaz, vokal tekniği de mahveder. Seslendiricilik yeteneğini

bozabilen fiziksel etkiler üretir. Bunlar nefes yetmezliği, boğazda kaslarında gerginlik ya da ses tellerinde (vocal cord) değişikliklerdir.” Kenneth Martin)

Yoğun kaygı duygusunun seslendiriciler üzerindeki olumsuz etkilerinden biri de seslendirme anındaki zihinsel faaliyetlerin bir anda engellenmesidir. Örneğin bazen seslendiriciler, konser sırasında aniden seslendirdikleri şarkının sözlerini unutabilirler ya da şarkıyı seslendirirken, müzikal yapısında, yanlışlıklar ve eksiklikler yapabilirler. Bu durum kaynaklarda düşüncenin bloke olması olarak adlandırılmaktadır. “Düşüncenin bloke olması tamamıyla psikolojik ve fizyolojik bir sürecin ürünüdür. Beynimize gelen uyarıların hücreler arasında iletilip, değerlendirilmesinde yaklaşık 500 milyar sinaps görev alır. Ancak onların yardımıyla düzenli bir biçimde düşünmek, öğrenmek, tanımak ve hatırlamak mümkün olur. Stres durumlarında sinapsların normal işleyişi durur ve düşüncenin bloke olması, algılama yetersizliği veya hafıza zayıflığı diye adlandırılan olayla karşılaşılır.” (Vester, 1997:118)

Sonuç olarak araştırmalar ve sonuçları kaygının vb. dengelenmiş durumların olumlu yönde etkisinden de söz etmekle birlikte hissedilen seslendirmeye yönelik aşırı kaygı duygusunun eğitim aşamasında, başlangıç düzeyindeki öğrencilerden iş sahibi ses sanatçılara kadar tüm seslendiricileri etkilediği bilinmektedir. Özellikle mesleki müzik eğitimi alan şan öğrencilerinin seslendirme kaygısı nedeniyle, belirli bir eğitim sonunda seslendirme sırasında, beklenen düzeyin altında bir performans sergiledikleri, gereken davranışları, kaygıya bağlı olarak tam anlamıyla yerine getiremedikleri gözlenmektedir. Yaşanılan bu kaygının, çalgısı kendi bedenleri olan bu kişilerin ses mekanizmalarını ve seslendirmelerini doğrudan etkilediği bilinmektedir. Bu nedenle, bu araştırmada, heyecana neden olan seslendirme kaygısı kavramının ne olduğu; nedenleri; fizyolojik ve psikolojik olarak insan bedenini ve seslendirmeyi süreç ve sonuç açısından nasıl etkilediği; araştırılarak ortaya konulmuştur.

Araştırma evreni olan müzik eğitimi bölümlerinde eğitim gören şan öğrencilerinin konserlerde solist olarak görev alıp, almadıkları, ciddi boyutlarda konser kaygısı yaşayıp yaşamadıkları, var olan konser kaygılarını en aza indirmek için kendilerince

uyguladıkları yöntemlerin neler olduğu araştırma konusu yapılarak aşağıdaki şu problem cümlesi oluşturulmuştur;

“Müzik Öğretmeni Yetiştiren Kurumlarda Gerçekleştirilen Konser Etkinliklerinde Solist Olarak Görev Alan Şan Öğrencilerinin Konser Kaygılarının Durumu Nedir?”

Yukarıda verilen problem cümlesinin yanıtlanmasına yarar sağlayacağı ön görülen alt problem cümleleri aşağıdaki gibidir:

1. Öğrencilerin solo konser etkinliklerine katılma durumuna ilişkin görüşleri nelerdir?
2. Öğrencilerin solo konser etkinlikleri sürecinde yaşadıkları konser kaygılarının durumuna ilişkin görüşleri nelerdir?
3. Öğrencilerin solo konser etkinlikleri sürecinde yaşadıkları konser kaygılarının durumuna ilişkin görüşleri arasında ilişki var mıdır, bu görüşlerin anlamlılık değeri ve model açısından durumu nedir?

Bu araştırmanın amacı: Müzik eğitimi anabilim dalları lisans programlarında solo konser etkinliklere katılan şan öğrencilerinin konser kaygılarına ilişkin görüşlerini betimlemek ve bu görüşlerin oluşturduğu değişkenlerin birbirleriyle olan, ilişkilerini ve farklılıklarını ortaya koyarak açıklamaya çalışırken kaygının neden olduğu sonuçları ortaya koymak ve çözüm önerileri geliştirmektir.

Bu araştırma, durum tespitine yönelik betimsel (nicel-nitel) ve genel tarama modeli bir çalışmadır.

Araştırmanın evrenini, yeterli sayıda konser etkinliği yapılmakta olduğu öngörülerek belirlenen müzik öğretmeni yetiştiren kurumların 9’unda lisans öğrenimi gören solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencileri oluşturmaktadır.

Araştırma evreni oluşturulurken Türkiye’de bulunan üniversitelerin Müzik Öğretmeni Yetiştiren Programlarından yeterli sayıda konser etkinliği yapan kurumların şan öğrencileri seçilmiştir. Evreni belirleme sırasında, kuruluşların en az beş yıllık bir eğitim-öğretim yılı geçmişi aranmıştır. Bunun nedeni: Müzik eğitimi kurumlarında yeterli ve yetkin öğretim elemanı bulmada karşılaşılan sıkıntılar; kurumun edinmesi

gereken donanım ve öğrenci kalitesini sağlama için gerekli zaman ihtiyacı yanı sıra, bu kurumlarda solo konser etkinliklerinin başlatılması, belli bir seviyeye ulaştırılmasındaki güçlükler olarak açıklanabilir. Bu nedenle söz konusu değerlendirme sonrasında var olan 22 müzik eğitimi anabilim dalından 9'u anabilim dalı başkanlıkları ve ilgili dal öğretmenleriyle yapılan çeşitli görüşmeler sonucunda alınan bilgiler doğrultusunda seçilerek araştırmanın evreni oluşturulmuştur.

Araştırmanın evreni olarak belirlenen dokuz Müzik Eğitimi Anabilim Dalına ulaşılarak anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu anabilim dallarından sadece Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi Anabilim dalına gönderilen anketlere tüm ısrarlara ve çabalara rağmen ulaşılamamış ve söz konusu anabilim dalı zorunlu olarak evren grubundan çıkartılmıştır. Böylece araştırmanın görünür evreni 8 müzik eğitim anabilim dalında lisans eğitimi gören şan öğrencileri olarak toplam 120 öğrenciden oluşmuştur. Araştırma konusu solo konser etkinliklerine katılma ön şartına bağlı olduğundan araştırmanın gerçek evreni söz konusu kurumlarda uygulanan anket yoluyla solo konser etkinliklerine katıldıkları tespit edilen 55 öğrenciden oluşmaktadır.

Çizelge 1. Müzik eğitimi anabilim dallarına göre ankete katılan tüm öğrencilerin ve solo konserlere solist olarak katılan öğrencilerin sayıları

<i>Üniversiteler ve Müzik Eğit. Anabilim Dalları</i>	<i>Ankete Katılanlar</i>	<i>Konserlere katılanlar</i>
1. AİBÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	5	3
2. DEÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	22	4
3. GÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	7	7
4. MÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	33	17
5. PAÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	13	5
6. SÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	12	4
7. SDÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	14	6
8. UÜ Eğitim Fak. G.S.E.B. Müzik Eğitimi A.B.D.	14	9
<i>Toplam</i>	<i>120</i>	<i>55</i>

Solo konser etkinliklerine katıldıkları tespit edilen 55 öğrenciye hazırlanan anket uygulanmış ve bu yolla veriler elde edilmiştir.

Araştırma için toplanan veriler, araştırmada ele alınan problemlere yorum getirecek şekilde düzenlenerek analiz edilmiştir. Araştırmada “SPSS” 13.0 bilgisayar programı yoluyla frekans ve yüzdeler hesaplamalar (çapraz çizelgeler) ilişkisel çözümlemelerde korelasyon ve regresyon teknikleri kullanılmıştır.

2. Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde Türkiye’deki müzik öğretmeni yetiştiren kurumların sekizinde öğrenim gören ve solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinden anket yoluyla elde edilen veriler çözümlenmiş ve yorumlanmıştır. İstatistiksel çözümlemeler ve yorumlar, ilgili oldukları alt problemlere bağlı olarak sıralanmıştır.

2.1. I. Alt probleme ilişkin bulguların değerlendirilmesi

Çizelge 2.1.1. Üniversite Öğrenimi Sırasında Şan Alanında Solo Konser Etkinliklerine Katılıp Katılmama Durumuna İlişkin Görüşlerin Dağılımı

<i>Değişken</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Evet	55	45,8
Hayır	65	54,2
<i>Toplam</i>	<i>120</i>	<i>100,0</i>

Çizelge 2.1.1. de anket uygulanan 120 şan öğrencisinden sadece 55’inin solo konser etkinliklerine katıldıkları görülmektedir. Böylece araştırmanın evreni 120 şan öğrencisi iken solo konser verme etkinliğine katılma durumuna bağlı olarak 55 şan öğrencisi olmuştur. 120 şan öğrencisinden sadece %45,8’inin üniversite öğrenimi sırasında solo konser etkinliklerine katılıyor olmaları hem şan öğretimi açısından hem de anket uygulanan anabilim dallarındaki konser etkinliklerinin gerçekleştirilmesi açısından düşündürücü bulunmuştur.

Çizelge 2.1.2. Üniversite Öğrenimi Sırasında Konser Etkinliklerine Katılmama Nedenlerine İlişkin Görüşlerin Dağılımı

<i>Değişken</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Konsere çıkabilecek yeterlilikte değilim	24	20,0
Konsere çıkmaktan kaygı ve korku duyuyorum	5	4,2
Öğretmenimden destek göremiyorum	2	1,7
Okulda konser yapılmıyor	1	,8
Diğer	18	15,0
Yanıt vermeyenler	15	12,5
Toplam	65	54,2
Solo konser etkinliklerine katılanlar	55	45,8
<i>Toplam</i>	<i>120</i>	<i>100,0</i>

Çizelge 2.1.2.'deki bulgular solo konser etkinliklerine katılmayan şan öğrencilerin katılmama nedenlerini ortaya koymaktadır. Verilenlerin dışında Diğer seçeneğini işaretleyen Şan bölümüne yeni geçtim” “1. sınıf olduğum için henüz kendimi konser etkinliğine katılmak için yeterli görmüyorum”, gibi nedenler belirtmişlerdir. Bu bulgular şan öğrencilerinin %20'sinin kendilerini konsere çıkabilecek yeterlilikte görmemeleri öğrencilerin seslendirmeye ilgili öz güven sorunu yanı sıra sınıf düzeylerine göre seslendirme tekniği, bilgi ve beceri birikimi eksikliği yaşadıkları şekline yorumlanabilir.

Çizelge 2.1.3. Şan öğrencilerinin Katıldıkları Konser Türlerine İlişkin Görüşlerin Dağılımı

<i>Değişken</i>	<i>1 kez katılanlar</i>		<i>1'den çok katılanlar</i>		<i>Hiç katılmayanlar</i>		<i>Toplam</i>	
	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
<i>Konser türleri</i>								
Resital	5	9,1	8	14,5	42	76,4	55	100
Sınıf konserleri	9	16,4	25	45,5	21	40	55	100

Dönem sonu	11	20	12	21,8	32	58,2	55	100
Piyasada söyleme	0	0	6	10,9	49	89,1	55	100

Çizelge 2.1.3.'deki bulgular öğrencilerin katıldıkları konserlere ilişkin görüşlerini ortaya koymaktadır. Bu bulgulara göre öğrenciler diğer konser türlerine göre daha az konser vermektedirler. Resital hazırlığı ve resitalde çalmanın ileri seviyede bilişsel, duyuşsal, devinişsel beceriler ile teknik alt yapı ve donanım gereksinimi nedeniyle az sayıda bir öğrenci grubu tarafından gerçekleştiriliyor olması eğitim öğretim faaliyetleri açısından olumsuzluk olarak değerlendirilemez.

2.2 II. Alt probleme ilişkin bulguların değerlendirilmesi

Çizelge 2.2.1. *Bir konsere katılma bilgisinin öğrenildiğinde ilk olarak ne hissedileceğine ilişkin Görüşlerin dağılımı*

<i>Değişken</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Korku	1	1,8
Endişe	8	14,5
Telaş	13	23,6
Mutluluk	27	49,1
Diğer	4	7,3
Yanıt vermeyenler	2	3,6
<i>Toplam</i>	<i>55</i>	<i>100,0</i>

Çizelge 2.2.1. incelendiğinde solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin bir konsere katılma bilgisini öğrendiklerinde neler hissedeceklerine ilişkin görüşleri çizelgedeki gibidir. Ayrıca verilen seçeneklerin dışında 4 öğrenci “Bilmiyorum”, ”Mutlulukla birlikte korku ve heyecan”, “Sorumluluk duygusu” ve “Hiçbir şey hissetmem” şeklinde görüş belirtmiştir. Çizelgede mutluluk duygusunun en belirgin duygu olarak ortaya çıkması, öğrencilerin konser vermeye ilişkin olumlu görüşler içerisinde olduklarını gösterdiği şeklinde yorumlanabilir.

Çizelge 2.2.2. *Konser ilanından konser anına kadar geçen süreçte hissedilen kaygının değişim durumuna ilişkin görüşlerin dağılımı*

<i>Değişken</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Kaygım süreç içerisinde şiddetli derecede artar	2	3,6
Kaygım süreç içerisinde giderek artar	18	32,7
Kaygım süreç içerisinde giderek azalır	17	30,9
Sürecin kaygım üzerinde herhangi bir etkisi olmaz	5	9,1
Konsere Katılacağımı öğrendiğimde kaygı hissetmem	13	23,6
<i>Toplam</i>	<i>55</i>	<i>100,0</i>

Öğrencilerin katılacakları konser etkinliğinin tarihinin ilanından, konserin yapılacağı güne kadar geçen süreç içerisindeki kaygı duygularına ilişkin görüşleri Çizelge 2.2.2'deki gibidir. Bu görüşlere göre solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin kaygı duyma yönünden süreç içerisindeki durumu: “Kaygı duygusunda artma”, Kaygı duygusunda azalma” ve “Kaygı hissetmeme” gibi kaygı duygusunun üç farklı durumda ve benzer oranlarda yaşanılmakta olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Çizelge 2.2.3. *Konser provalarının seyrek oluşunun konser kaygısı üzerindeki etkisine ilişkin görüşlerin dağılımı*

<i>Değişken</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Tamamen	5	9,1
Büyük Ölçüde	27	49,1
Kısmen	15	27,3
Az	3	5,5
Hiç	5	9,1
<i>Toplam</i>	<i>55</i>	<i>100,0</i>

Konser provalarının seyrek oluşunun yaşanan konser kaygısı üzerindeki etkisine ilişkin öğrenci görüşleri Çizelge 2.2.3.'deki gibidir. Buna göre genel olarak solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin %90,9'u konser öncesi provaların seyrek

oluşunun kaygı duygusunun yaşanmasına neden olduğu görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

Çizelge 2.2.4. *Konser öncesi, sahnede seslendirmeyi daha sakin, kaygılanmadan yapabilmeyi sağladığı düşünülen önlemlere ilişkin görüşlerin dağılımı*

<i>Değişken</i>	<i>f</i>
Çevremdekilerle konuşurum	26
Hiç kimseyle konuşmadan kendimi dinlerim	19
Dua okurum	19
Yoga, meditasyon gibi alternatif yollara başvururum	5
Su, çikolata, şeker v.b. gıdalar alırım	15
Sakinleştirici ilaç alırım	4
Alkol alırım	3
Önceden önlem alacak kadar ciddi boyutlarda kaygı yaşamıyorum	13
Diğer	3

Bu soruda birden fazla seçenek işaretlenmiştir. Solo konser etkinliğine katılan şan öğrencilerinin konser öncesi, sahnede daha sakin, daha az kaygılı bir seslendirme yapabilmeleri için tercih ettikleri önlemleri yukarıdaki Çizelge 2.2.4.'deki gibidir. Buna göre öğrencilerin en çok kullanmayı tercih ettikleri önlemi “çevremdekilerle konuşurum” önlemiyle açıklanmaktadır. Ayrıca 7 Öğrencinin insan vücuduna zarar veren sakınleştirici ve alkol gibi maddeleri kullanması “kaygı” sorununun öğrenci üzerindeki etkisinin hangi boyutlara ulaştığının da bir göstergesidir.

Çizelge 2.2.5. *Sahneye çıkarken hissedilen ilk duyguya ilişkin görüşlerin dağılımı*

<i>Değişken</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Korku	3	5,5
Endişe	24	43,6
Telaş	6	10,9
Mutluluk	12	21,8

Diğer	8	14,5
Yanıt vermeyenler	2	3,6
<i>Toplam</i>	<i>55</i>	<i>100,0</i>

Solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin sahneye çıkarken hissedilen ilk duyguya ilişkin görüşleri Çizelge 2.2.5.'deki gibidir. Ayrıca öğrencilerin %14,5'inin verilen seçeneklerin dışında belirttikleri ilk duygulara ilişkin görüşleri şöyledir: Diğer seçeneğini işaretleyen öğrenciler "Heyecan", "Karmaşık duygular", gibi görüşler belirtmişlerdir. Bu görüşlere göre endişe duygusunun en belirgin duygu olduğu görülmektedir. Yukarıdaki çizelgeden elde edilen sonuçlar Çizelge 2.2.1.'den çıkan sonuçlara göre farklılık göstermektedir. Çizelge 2.2.1.'de öğrencilerin %49,1'i konsere katılacaklarını öğrendiklerinde mutluluk duymalarına rağmen yukarıdaki çizelgede öğrencilerin sadece %21,8'i sahneye çıkarken ilk olarak mutluluk duymaktadır. Aynı öğrencilerin %60'ı sahneye çıkarken ilk olarak korku, endişe, telaş gibi duyguları yaşadıklarını belirtmektedir. Demek ki öğrencilerin mutluluk duygusu konser anına doğru azalmakta ve yerini endişe korku gibi duygulara bırakmaktadır.

Çizelge 2.2.6. *Sahnede seslendirme öncesinde ya da seslendirme sırasında yaşanan fiziksel değişimlere ilişkin görüşlerin dağılımı*

<i>Değişken</i>	<i>f</i>
El ayakta, seste titreme	30
Kalp çarpıntısı	32
Ağızda kuruluk, yutkunmada zorluk	19
Nefese hâkim olamama	14
Mide bulantısı	2
Baş dönmesi	1
Terleme	16
Ellerdeki, yüzdeki kanın çekilmesi	5
Tansiyon belirtilerinin artması	4
Hiçbiri	2

Öğrenciler birden fazla seçenek işaretlemiştir. Sahnede seslendirme öncesinde ya da seslendirme anında solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerin yaşadıkları fiziksel değişimler Çizelge 2.2.6.'deki gibidir.

Çizelge 2.2.8. *Seslendiricinin, konserde seslendirdikleri esere tam olarak hâkim olamadığında hangi duyguyu yaşadığına ilişkin görüşlerin dağılımı*

<i>Değişken</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Gerginlik	18	32,7
Panik	13	23,6
Korku	5	9,1
Kaygı	14	25,5
Diğer	3	5,5
Yanıt vermeyenler	2	3,6

Çizelge 2.2.8.'deki bulgulara göre şan öğrencilerinin toplam %90,9'u, konserde seslendirecekleri esere tam olarak hakim olmadıklarında, onları fiziksel ve ruhsal açıdan olumsuz etkileyebilecek duyguları yaşamaktadırlar. Bu duyguların dağılımı çizelgede verilmektedir. Bu durum, kusursuz bir hazırlık dönemiyle gerçekleşebilecek olan eser üzerindeki hâkimiyet derecesinin, konser sırasındaki ruhsal durumla ilişkili olduğu şeklinde yorumlanabilir.

2.3. II. Alt probleme ilişkin bulguların değerlendirilmesi

Çizelge 2.3.1. *Konser ilanından konser anına kadar geçen süreçte hissedilen kaygının değişim durumu ile konser provalarının seyrek oluşunun konser kaygısı üzerindeki etkisi arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon çizelgesi*

KORELASYON		
		Konser provalarının seyrek oluşunun kaygı üzerindeki etkisi
Konser ilanından konser anına kaygı değişim durumu	Pearson Korelasyon Sig. (2-tailed)	,286*
	N	55
Konser provalarının seyrek oluşunun kaygı üzerindeki etkisi	Pearson Korelasyon Sig. (2-tailed)	,034
	N	55

*Korelasyon 0,05 düzeyinde anlamlıdır. (çift kuyruklu)

“*” işaretler iki değişken arasında ilişki olup olmadığını göstermektedir.

Çizelge 2.3.1’de yer alan değişkenler arasındaki ilişki katsayısı $r = 0,286^*$ olup, $\alpha = 0,05$ seviyesinde iki değişken arasında anlamlı ve pozitif (+) yönlü bir ilişki söz konusudur.

Çizelge 2.3.2. “Sahnede seslendirme öncesinde ve seslendirme sırasında hissedilen kaygı kaynaklı heyecanın durumu” ile “Konser tarihinin ilanından konser anına kadar geçen süreçte hissedilen kaygının değişim durumu” arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon çizelgesi

KORELASYON				
		Konser ilanından konser ilanına kaygı değişim durumu	Sahnede seslendirme öncesi ve anı hissedilen kaygı kaynaklı heyecanın durumu	
Konser ilanından konser ilanına kaygı değişim durumu	Pearson Korelasyon	1		
	Sig. (2-tailed)	0	,563**	
	N	55	,000	55
Sahnede seslendirme öncesi ve anı hissedilen kaygı kaynaklı heyecanın durumu	Pearson Korelasyon	,563**		
	Sig. (2-tailed)	,000	1	0
	N	55		55

**Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır. (çift kuyruklu)

Çizelge 2.3.2’de yer alan değişkenler arasındaki ilişki kat sayısı $r = 0,563^{**}$ olup, iki değişken arasında $\alpha = 0,01$ seviyesinde anlamlı ve pozitif (+) yönlü bir ilişki söz konusudur.

2.3.3. “Konser ilanından konser anına kadar geçen süreçte hissedilen kaygının değişim durumu” bağımlı değişken alındığında neden-sonuç etki katsayısını gösteren çizelge

a)

ANOVA ^b						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	6,671	1	6,671	4,723	,034 ^a
	Residual	74,856	53	1,412		
	Toplam	81,527	54			

a. Bağımsız Değişken: Konser provalarının seyrek oluşunun konser kaygısı yaşanmasındaki rolüne ilişkin dağılım

b. Bağımlı Değişken: Konser ilanından konser anına kadar hissedilen kaygının değişim durumu

Ho: A=0, H1:A≠0;

Çizelge 2.3.3. b) incelendiğinde, anlamlılık değerleri (sig.) 0,05’den küçük olduğundan H_0 reddedilir. H_0 reddedilmesi regresyon katsayılarının 0 olduğu hipotezinin reddedilmesidir. Bu yukarıdaki çizelgedeki modelin reddedilemeyeceğini göstermektedir. Buna göre b maddesinde verilen katsayılarla ortaya çıkan model kabul edilir. Kabul edilen model ve modelin açıklaması aşağıdaki çizelgeye bağlı olarak verilmiştir.

b)

Model	Katsayılar				
	Standart olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar		
	B	Std. Hata	Beta		
(Constant)	1,686	,553		3,049	,004
A Konser provalarının seyrek oluşunun konser kaygısı yaşanmasındaki rolüne ilişkin dağılım	,335	,154	,286	2,173	,034

^a Bağımlı Değişken: Konser ilanından konser anına kadarki süreçte hissedilen kaygının değişim durumu

Çizelge 2.3.3. a) incelendiğinde, bağımlı değişken, “A” bağımsız değişkeninin doğrusal bir birleşimidir. Kat sayısı 0,286’dır. Bu bağımsız değişkenlerin ağırlıkları anlamına gelmektedir. Demek ki “derse girerken korku, kaygı, panik, gerginlik gibi duyguların ne ölçüde yaşandığı” bağımlı değişken alındığında en iyi regresyon denklemi: Bağımlı değişken=0,286× (A)dır. Bu denkleme göre, konser ilanından konser anına kadar geçen süreçte kaygının değişim durumunu, 0,286 katsayı ile provaların seyrek oluşu etkilemektedir, denebilir.

3.Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın bu bölümünde elde edilen bulgular değerlendirilerek, alt problemler çerçevesinde ortaya çıkan sonuçlara ve önerilere yer verilmiştir.

3.1. Sonuçlar

3.1.1. I. Alt probleme ilişkin bulgulardan elde edilen sonuçlar

Çizelge 2.1.1.'den elde edilen bulgulara göre, araştırma kapsamında anket uygulanan şan öğrencilerinin %45,8'i üniversite öğrenimi sırasında solo konser etkinliklerine katılmış, %54,2'si ise katılmamıştır.

Çizelge 2.1.2.'den elde edilen bulgulara göre şan öğrencilerinin çoğunluğunun (%20,0) üniversite öğrenimi sırasında konser etkinliklerine katılmamalarına ilişkin öğrenci görüşü "Kendimi konsere çıkabilecek yeterlilikte görmüyorum" seçeneğiyle ifade edilmiştir.

Çizelge 2.1.3.'den elde edilen bulgulara göre öğrencilerin %60'ı "Sınıf konserlerine", %45,5'i "Dönem sonu konserlerine" katılmışlardır. Bunun yanı sıra resital veren öğrencilerin konser etkinliklerine katılan öğrencilere oranı %25,5 tir. Ayrıca aynı öğrencilerin % 10,9'u "En az iki kez piyasada şarkı söylediklerini belirtmekle birlikte %89,1'i de ticari kaygıyla "Piyasada hiç şarkı söylemediklerini" belirtmişlerdir.

3.1.2. II. Alt probleme ilişkin bulgulardan elde edilen sonuçlar

Çizelge 2.2.1.'den elde edilen bulgular solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin bir konserde solo olarak görev alacağını öğrendikleri an yaşadıkları en belirgin duygu olarak "Mutluluk duygusu" yaşadıklarını ve bu duygunun diğer duygulara göre öğrenciler üzerinde daha etkin olduğunu göstermektedir.

Çizelge 2.2.2.'den elde edilen bulgulara göre solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin kaygı duyma yönünden süreç içerisindeki durumu üç biçimde açıklanabilir. Öğrencilerin %36,3'ünün "Kaygı duygusunda artma"; % 32,7'de "Kaygı hissetmeme" ve % 30,9'unun "Kaygı duygusunda azalma" görülmektedir.

Çizelge 2.2.3.'den elde edilen bulgulara göre, solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin %58,2'si konser provalarının seyrek oluşunun "Tamamen ve büyük ölçüde", %32,8'si ise "Kısmen ve az" kaygı duygusu yaşanmasına neden olduğu görüşündedir.

Çizelge 2.2.4.'den elde edilen bulgulara göre solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin sahneye çıkarken ilk olarak, diğer duygulara oranla, daha yoğun ve daha etkin olarak hissettikleri duygu "Endişe"dir.

Çizelge 2.2.5.'den elde edilen bulgulara göre solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin 32'si "Kalp çarpıntısı", 30'u "El ayakta titreme", 19'u "Ağızda kuruluk", "Yutkunmada zorluk", 16'sı "Terleme", 14'ü "Nefese hakim olamama", 5'i "Ellerdeki, yüzdeki kanın çekilmesi", 4'ü "Tansiyon belirtilerinin artması", 2'si "Mide bulantısı", 1'i "Baş dönmesi", 2 öğrenci de verilen seçeneklerin dışında "Ellerde uyuşma" ve "Tuvalet ihtiyacının gelmesi" gibi otonom sinir sistemi tarafından meydana gelen fiziksel değişimler yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Çizelge 2.2.6.'dan elde edilen bulgulara göre solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin konser sırasında seslendirdikleri esere tam olarak hakim olmadıklarında %32,7'si "Gerilme", %25,5'i "Kaygı duyma", %23,6'sı "Panik olma," %9,1'i "Korku duyma" duygularını yaşadıkları şeklinde görüş belirtmişlerdir. Bu sonuçlara göre solo konser etkinliklerine katılan şan öğrencilerinin %90,9'u, konserde seslendirecekleri esere tam olarak hakim olmadıklarında, çeşitli biçimlerde fiziksel ve ruhsal yönden olumsuz etkilenmektedir.

Çizelge 2.2.7.'den elde edilen bulgular sahnede seslendirmenin öncesinde ve seslendirme sırasında kaygı korku, panik ve gerginlikten kaynaklı heyecan duygusunu şan öğrencilerinin %50,9'unun "Kısmen ve az", %41,8'inin "Tamamen ve büyük ölçüde" yaşadıkları görüşünde olduklarını ve öğrencilerin %7,3'ünün de bu tür duyguları hiç yaşamadığı görüşünde olduklarını göstermektedir.

3.1.3. III. Alt probleme ilişkin bulgulardan elde edilen sonuçlar:

Çizelge 2.3.1.'den elde edilen bulgulara göre: Konsere katılan öğrencilerin konser tarihini öğrendikleri an ve konser gününe kadar geçen sürede kaygı duygularının şiddeti arttıkça, konser provalarının seyrek oluşuna bağlı olarak kaygı duygularının şiddeti de arttırmaktadır.

Çizelge 2.3.2.'den elde edilen bulgulara göre: Öğrencilerin sahnede seslendirme öncesi ve seslendirme anında kaygı, korku, panik ve gerginlik kaynaklı heyecan duyguları arttıkça; konser tarihini öğrendikleri andan konser gününe kadar geçen sürede kaygı duygularının şiddeti de artmaktadır.

Çizelge 2.3.3. a) ve b)'den elde edilen bulgulara göre: “Konser tarihini öğrendikleri andan konser gününe kadar geçen süreçte hissedilen kaygının değişim durumu” bağımlı değişkenin ortadan kalkması “Konser provalarının seyrek oluşunun konser kaygısı yaşanmasındaki rolüne ilişkin dağılım” a yönelik olumlu görüşlerin artmasına ya da olumsuz görüşlerin azalmasına bağlıdır.

3.2. Öneriler

Araştırmada elde edilen bulguların çözümlenmesi ve yorumlanmasıyla elde edilen sonuçlardan aşağıdaki özgün öneriler geliştirilmiştir:

Müzik Eğitimi Anabilim Dalları'nda görev yapan öğretim elemanları tarafından öğrencilere konser etkinliklerinde yer almanın müzik eğitimindeki önemine yönelik bilinç düzeyi ve bilinçlenme çalışmalarının çeşitliliği artırılmalıdır.

Öğrencilerin aldıkları şan eğitimi öz güvenlerini destekler nitelikte olmalıdır. Ders sırasında öz güven duygusunu oluşmasını sağlayacak etkenlerden olan doğru şarkı söyleme tekniği, öğretim elemanları tarafından öğrencilere en iyi şekilde verilmelidir.

Hazırlık döneminde öğrenciler sağlık açısından, özellikle de ses sağlığını etkileyecek herhangi bir sorun yaşamamak için her türlü önlemi almalıdır. Uyku ve beslenme düzenlerine dikkat etmelidir.

Şan öğrencilerinin konser tarihinin ilan edilmesinden konser anına kadar geçen süreçte daha rahat huzurlu ve olabilmeleri için ilgili öğretim elemanlarının öğrencilere yeterli sayıda ve sorunsuz prova olanakları sağlamaları gerekmektedir. Ayrıca gerçekleştirilen provalarda, ilgili şan öğretim elemanları tarafından konser ortamı aynen yaratılmalı, öğrencilerin konser ortamını tam olarak teneffüs edebilmeleri için gereken konser ortamları sağlanmalıdır.

Konser etkinliklerine katılacak öğrenciler, konserin yapılacağı gün, konser anına kadar zihinlerinden “başaracaksın, her şey iyi olacak” gibi olumlu düşünceler geçirmeli, beslenmelerine dikkat etmeli, gün boyunca ses ve nefes alıştırmalarını düzenli olarak yapmalıdırlar. Ayrıca seslendirilecek eserin provası mümkünse konser öncesinde, son bir kez konser salonunda yapılmalıdır.

Kaynaklar

- Koptagel, Günsel, (1991) *Tıpsal Psikoloji Tıpta Davranış Bilimleri*. Ankara: Güneş Kitabevi Yayınları
- Martin, Kenneth, Voice Manual For students Of Dr. Kenneth Martin, Stage Fright
<<http://www.campbellsville.edu/jkmartin/manual14.htm>> (12 Mart 2005)
- Memory Center Nöropsikiyatri Merkezi, (2005) Erişkin Ruh Sağlığı Sosyal Fobi,
www.mcatürk.com/sosyalfobi.htm
- Morgan, Clifford T.(1989) *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı* (Çev.Hüsnü Arıcı vd.)
(Gözden geçirilmiş 7. baskı). Ankara: H.Ü. Psikoloji Bölümü Yayınları
- Ömür, Mehmet. (2004) *Sesin Peşinde* (2. Basım). İstanbul: Pan Yayıncılık
- Özer, Kadir. (2004) *Kaygı Sınanma Duygusuyla Baş Edebilme*. (Gözden geçirilmiş 2. baskı). İstanbul: Sistem Yayıncılık
- Stephoe, Andrew; Helen Fidler, (1987) Stage Fright in Orchestral Musicians: A study Of Cognitive And Behavioral Strategies In Performance Anxiety, *British Journal Of Psychology*, 78(2), 241-249, 1987 (Tatar, 1997, s.47’den alıntı)
- Taş, Yeşim. Sınav Kaygısıyla Başa Çıkma Bilkent Üniversitesi, Öğrenci Gelişim ve Danışma Merkezi,
<http://www.bilkent.edu.tr/~dos/ogdm/b_sinavkaygi.html> (12 Nisan 2005)
- Tatar, Jale. (1997). *Müziyenlerin Kişilik Özellikleri, Konser Kaygıları ve Aralarındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Uçan, Ali. (1997) *Müzik Eğitimi Temel Kavramlar-İlkeler-Yaklaşımlar*. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları,
- Vester, Frederic. (1997) *Düşünmek, Öğrenmek, Unutmak*. (Çev. Aydın Arıtan) (4. baskı). İstanbul: Arıtan Yayınevi